

Патерило І. В.,
*доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного,
 трудового та господарського права
 Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ДО ПИТАННЯ ПРО АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

TO THE QUESTION OF THE ACTUAL PROBLEMS OF THE OWNERSHIP RIGHT IN UKRAINE

У статті досліджується система актуальних проблем права власності в Україні. Встановлюються їх взаємозв'язки та ієрархія. Визначальними автор вважає проблеми легітимності та легітимації, зміцнення соціально-економічного компонента, моральних засад та захисту власності.

Ключові слова: *власність, легітимність, соціальні функції власності, моральні засади власності, захист власності.*

В статье исследуется система актуальных проблем права собственности в Украине. Устанавливаются их взаимосвязи и иерархия. Определяющими автор считает проблемы легитимности и легитимации, укрепления социально-экономического компонента, моральных основ и защиты собственности.

Ключевые слова: *собственность, легитимность, социальные функции собственности, моральные основы собственности, защита собственности.*

This article examines the complex of problems in Ukrainian property law, establishes the linkages and hierarchy between them. The author considers legitimacy and legitimization, the strengthening of socio-economic component, moral foundations and protection of property to be the most defining of these problems.

Key words: *property, legitimacy, social functions, moral foundations of property, protection of property.*

Як свого часу зазначав економіст світового рівня, американський професор А.А. Алч'ян (Alchian), «однією з фундаментальних умов функціонування капіталістичної економічної системи і водночас однією з найбільш складних для розуміння є дієва і стійка, «міцна» (strong) система права власності» [1]. Інший професор, відомий у США правник Дж.Г. Спронкпін висловився ще більш категорично: «життя було б неможливе без власності» [2].

Щодо стану прав власності в Україні цікавим є висновок знаного адвоката А. Федура, згідно з яким «основна, колосальна проблема нашої країни – питання власності. У нашій країні немає власності, оскільки не можна володіти тим, що не захищене» [3]. Без вирішення цієї проблеми, на його думку, у держави не буде жодних перспектив.

Отже, зміцнення системи відносин власності, однією з умов чого є вдосконалення та розвиток відповідного правового інституту, є життєво необхідним завданням для держави. А з цим пов'язана необхідність визначення найбільш актуальних проблем права власності, без вирішення яких вся система буде недостатньо ефективною.

Відповідна тематика привертала і привертає увагу дослідників. Серед публікацій поточного десятиліття, присвячених їй, можна назвати праці М. Домаженка, Ю. Кіндзерського, Р. Майданника, В. Мамутова, Ю. Пацурківського, Л. Поліщук, О. Сороки, І. Спасибо-Фатєєвої, Є. Харитонова та інших. Цікаві думки та висновки містяться також у доповідях учасників міжнародної науково-практичної конференції на тему «Право власності: європейський досвід та українські реалії», яка відбулася

22–23 жовтня 2015 р. у м. Київ [4]. Доробок науковців, безумовно, враховувався автором статті. На його думку, вони зосереджувалися переважно на окремих проблемах права власності, залишаючи дещо осторонь питання про їхню системність і взаємозв'язки.

Виходячи з викладеного, метою цієї статті можна вважати отримання певною мірою нового чи доповнення наявного знання названих аспектів загальної проблеми. Її досягнення дасть змогу більш конкретно з'ясувати і питання про систему та черговість доцільних у цьому напрямі нормативно-правових, а можливо – і політико-просвітницьких та інституціональних заходів. Також у статті ставляться і більш конкретні завдання.

Вже хрестоматійною стала настанова про необхідність враховувати у законотворчій роботі та правореалізаційній діяльності традиції країни, в тому числі – правові. Щодо українського суспільства до правових традицій у сфері регулювання майнових відносин треба віднести досить розмите уявлення про різницю між володінням і власністю, поєднання власності як найбільш повного речового права не з законом, а з владою, не обов'язково навіть державною, а також нерозвиненість традицій приватної власності.

Щонайменше стримане відношення до приватної власності відобразилося в законодавстві не тільки Радянської влади, але й УНР, котре теж своїми земельними законами 1918 та 1919 рр. скасувала право приватної власності на землю. Політико-правові документи ОУН також не визнавали приватної власності на землю, велику промисловість, торгівлю, транспорт. В інших сферах, де допускалась приватна ініціатива, перевага надавалась колективній формі

власності, тому опозиція радянській системі в економічній сфері, якою стала «тіньова економіка», не мала за мету легалізацію майнових відносин. Її агенти були далекими і від моральних стандартів. Спосіб забезпечення своїх майнових відносин вони віднаходили у корупційних схемах, що врешті-решт призвело до зрощування публічної влади з «тіньовим» сектором. Ці соціальні верстви і здійснили величезний вплив на зміст і напрям законодавчого оформлення приватизаційного та інших трансформаційних процесів. Як зазначив Ю. Кіндзерський, «в розвитку вітчизняного інституту власності сформувалися серйозні відхилення від загальносвітових тенденцій. Відбулося закріплення «кланової» моделі. Розподіл власності для владної ієрархії відбувався за «феодалним» принципом – кожному за рангом і посадою». Внаслідок цього власність у сфері підприємництва набула нібито легальної форми, але як була, так і залишилась із «розмитими» правами [5, с. 17–18].

Із цього випливає, що першою серед інших проблем права власності є проблема її легітимності, визнання правомірною і морально обґрунтованою масовою свідомістю громадян. Тому і проблема легітимності, тобто пошуку нормативних та інших заходів з метою забезпечення легітимності власності, також займає своє чільне місце у відповідній проблематиці. Без їх вирішення вкрай важко вирішити і проблему захисту власності, на яку вказував А. Федур.

За ними йдуть проблеми розуміння суті та змісту права власності, його функцій. Варто визнати, що цей інститут перебуває на початковому етапі становлення, якщо мати на увазі суспільство з ринковою економікою. І на цей процес негативний вплив здійснюють не тільки соціально-політичні чинники, але й некритичне запозичення західних правових конструкцій, на що звернув увагу М. Домаженко [6, с. 32].

На нашу думку, і сам зміст західних понять багато в чому залишається незрозумілим для вітчизняних законодавців та правозастосовників. Розуміння права зазвичай обмежується дефініціями Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), передусім ст. ст. 316–319. Тут воно тлумачиться як право власника на річ (майно), котре він здійснює відповідно до закону за своєю волею. Зміст його передається хрестоматійною «тріадою» правомочностей володіння, користування і розпорядження. Водночас вказаними статтями закріплені вимоги до власників дотримуватись моральних засад суспільства, не використовувати своє право на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства тощо.

Зазначимо, що розуміння права власності на Заході спирається на ґрунтовно розроблені філософсько-правові теорії – природного права, функціональну, утилітаристську, трудову та ін. За свідченням згаданого вище Дж. Спранклінга, на розвиток американського права власності значний вплив здійснила трудова теорія, згідно з якою власність створюється власною діяльністю, працею у широкому розумінні [2]. Гадаємо, що на питання про те, на які теорії спиралися вітчизняні законодавці, котрі створювали позитивне право власності, відповіді немає.

Західне розуміння права власності розкривається і через визнання на доктринальному і нормативному рівнях його призначення. Воно вбачається у максимізації добра, комфорту, сприянні ринку, зв'язку з людськими цінностями тощо.

Важливе місце у доктрині і нормативній системі права власності західних держав займає і питання його соціальної функції. Так, ст. 14 (2) Конституції ФРН містить норму про те, що «власність зобов'язує. Користування нею водночас має слугувати спільному благу». А Конституція Італії покладає на законодавця завдання у регулюванні відносин власності забезпечити «її соціальні функції і доступність для всіх» (ч. 2 ст. 42).

Вказані норми мають цілком практичне, а не декларативне значення, як дехто може подумати. Вони враховуються судами у розгляді конкретних спорів стосовно прав власності. Поєднання економічних та соціальних аспектів права власності здійснюється і в державах, які приєднуються до ЄС. Як зазначає професор Т. Йосипович, у Хорватії в процесі трансформації права власності у напрямі до стандартів європейського права були враховані економічна і соціальна його роль у ринковій економіці [7, с. 38]. Остання тут полягає більше у забезпеченні фундаментальних прав людини, котрі, як зазначає вчена, все «менше й менше у стані впоратися з тягарем важкої кризи» [7, с. 50].

Водночас ЦКУ містить лише припис про те, що «власність зобов'язує» без будь-якого розтлумачення. На думку В.К. Мамутова, це положення має бути конкретизоване – обов'язковим є використання власності в інтересах суспільства та його соціально-економічного розвитку [8, с. 62]. Можливо, занадто категорично, оскільки права власності використовуються і в інтересах особи, але водночас має враховуватися і в суспільний інтерес.

Отже, актуальною проблемою права власності в Україні є, очевидно, і недостатнє врахування його економічної і соціальної ролі у ринковій економіці та забезпеченні соціальних цінностей. Це проблема своєрідного «ринкового» чи лібертаріанського фундаменталізму, хоча й без притаманного останньому «виробничого» нахилу, розуміння власності як фактора створення багатства вільними людьми.

До проблеми соціальних функцій власності долучається і проблема її морального обґрунтування. ЦКУ встановлює зобов'язання для власника дотримуватись моральних засад суспільства (ч. 2 ст. 319). Зазначимо, що поняття моральних засад суспільства не є легким для розуміння, особливо в суспільствах, подібних до українського. Очевидно, було би краще зазначити, що мають на увазі моральні засади цивілізованого європейського суспільства. І перша серед них – водночас головна стосовно власності – висловлена у Восьмій Заповіді Божій. Вона і є моральною основою права власності, дотримання якої сприяє всебічному розвитку і самого права, і його суб'єктів. А вже до неї додаються справедливість, добросовісність, законність, відповідальність, доступність. До речі, у доктрині католицької церкви вважається, що

моральний принцип справедливості вимагає постійного вдосконалення системи об'єктивного права власності [9]. Враховуючи сучасний стан із мораллю в Україні, було б доцільно на нормативному рівні закріпити хоча б такі головні моральні засади, як третя заповідь «не вкради» та принцип справедливості [9].

На думку автора, проблемності не позбавлена і нормативна система права власності. Вже давно звертається увага на те, що подекуди одні й ті ж майнові відносини регулюються постановами двох кодексів – Цивільного та Господарського. Адже ЦКУ визначає предмет правового регулювання цивільного права всі без винятку майнові та немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (ст. 1). Але значна частина цих учасників реалізує своє право власності також і у сфері господарювання. До того ж і сам Господарський кодекс визначає право власності як «основне речове право у сфері господарювання» (ст. 134).

Важливо відзначити, що вимагає певної модифікації поняття інституту власності. Нерідко його інтерпретують як цивільно-правовий складний нормативний комплекс. Але в дійсності у регулюванні відносин власності задіяні також і окремі норми конституційного, адміністративного, кримінального, господарського та деяких інших спеціалізованих галузей законодавства. Отже, інститут прав власності має комплексний (багатогалузевий) інститут, у якому провідне місце займають цивільно-правові норми. З цього випливає проблема системності у ньому, узгодження всіх норм з основоположними принципами і нормами.

Розвиток системи права власності пов'язується з вирішенням і багатьох інших проблем, більш часткових за своїм характером. Це, наприклад, питання щодо співвідношення термінів «рідч» та «майно» як об'єктів права власності [10, с. 2]. Його актуальність особливо збільшується у зв'язку з постановами Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. про обов'язок національних судів використовувати ці рішення та практику ЄСПЛ. Як джерело права стосовно права власності суд спирається на ст. 1 Першого Протоколу до Європейської Конвенції прав людини 1950 р. Заснована на ч. 1 ст. 1 Протоколу, концепція «майна» тлумачиться ЄСПЛ занадто широко і охоплює великий спектр майнових інтересів, що вимагає всебічної до неї уваги.

Тривалий час жваво обговорюється і питання про види, форми, суб'єктний та об'єктний склад права власності. Скажімо, чи може бути «видом права власності» так зване «право довірчої власності»? На думку Р. Майданника, необхідно розробити і допо-

внити ЦК главою «Фідуція і довірча власність» [11, с. 110]. Водночас інші науковці цілком обґрунтовано доводять, що траст – це інститут не речового, а зобов'язального права.

Основними питаннями проблематики форм власності є питання про доцільність такої класифікації та про її критерії. Одні схиляються до визнання форм власності лише в економічному розумінні, інші, навпаки, виходять з їхньої юридичної природи. Водночас висловлюються пропозиції доповнити перелік форм власності за ЦКУ (ст. ст. 324327) ще й правом колективної власності, або публічної власності, до якої включають державну і комунальну. З іншого боку, в літературі висловлюється думка, що ці форми по суті є різними видами приватної власності. Вона, вочевидь, не така вже й безпідставна, оскільки, наприклад, у Конституції Хорватії, котра успішно приєдналась до ЄС, а також у Законі «Про власність» закріплена лише приватна власність, поняття якої базується на індивідуалістичній концепції та доктрині соціального компоненти власності [7, с. 32].

Залишаючи осторонь інші часткові проблеми, пов'язані з розглянутими, вкажемо на більш важливі у сфері реалізації та захисту прав власності. Вважається, що певні кроки в цьому напрямі вже здійснені. Особливого значення набуває тут нове законодавство про реєстрацію прав власності, починаючи з 1 січня 2013 р. Вказаному питанню вже приділено достатню увагу, але залишаються проблеми з визначенням і розумінням права держави на позбавлення осіб відповідних прав, права експропріації землі та майна на ній з причин суспільної безпеки та конфіскації як санкції за будь-який скоєний злочин. Щодо іншого, то досі не з'ясовані питання методики вирахування належної в цьому разі компенсації, термінів сплати, критеріїв обставин, настання яких створює підстави для експропріації в суспільних цілях. Знову пошлемося на А. Федура, що проблеми реалізації та захисту права власності, безумовно, є одними з найактуальніших. Вони, до речі, стосуються не тільки великої, але й дрібної власності.

Загальний огляд проблематики права власності, таким чином, дає змогу дійти висновку, що без визначення кола найбільш актуальних із них та їх вирішення розвиток всього інституту вкрай уповільнюється. А це негативно впливає і на соціально-економічне становище в країні. Серед таких проблем, на думку автора, проблеми легітимації власності, які можна вирішити не тільки нормативними інструментами, але й політичними; зміцнення її соціального і гуманістичного складника, моральних засад та питання захисту. Вони вимагають подальшого дослідження, оскільки з'ясовані менше, ніж часткові проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Alchian A.A. Property Rights Concise encyclopedia of Economics, [Електронний ресурс] / Сайт "library economics liberty", режим доступу: [www.econlib.org/library/enc/1/property rights.html](http://www.econlib.org/library/enc/1/property%20rights.html)
2. Sprankling J.Q., Coletta R.R. Property a contemporary approach, 3rde [Електронний ресурс] / сайт "west academic" Режим доступу: www.interactivecasebookseries.com/titles.asp

3. Федур А. Чтобы Украина имела перспективы, нужно сделать только одно – защитить собственность/ [Электронный ресурс] / Сайт «частный предприниматель». Режим доступа: www.chp.com.ua
4. Міжнародна конференція – право власності: європейський досвід та українські реалії. Збірник доповідей і матеріалів міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2015 р.) – КiBAiTE, 2015. – 324 с.
5. Кіндзерський Ю. Проблеми розбудови інституту власності у світлі модернізації економіки // Вісник КНТЕУ-4/2010. – С. 15–31.
6. Домашенко М. Про теоретичні погляди на власність // Право України.–2010. – № 12 – С. 32–39.
7. Josipovich T. Croatian Property law after EU Accession– Adjustmen of property law to EU market freedoms// annals XLVI, W. 63 – 2014. – p. 31–50.
8. Мамутов В.К. Удосконалення системи правового забезпечення економіки в Україні// Економіка і право. – 2013. – № 2 (615) – с. 60–67.
9. Question D. What are the Foundations of Moral Norms about Property?// Living Christian life: Work, Subhuman Realities and Property/ [Електронний ресурс]: Регламент доступу: www.twotlj.org
10. Харченко Г.Г. Право власності – окремі проблеми теорії та практики / Г.Г. Харченко // Часопис Академії Адвокатури України – 2013.– № 2 – С. 1–5.
11. Майданик Р. Довірча власність, європейські стандарти і перспективи // Право України. – 2014. – № 2. – С. 105–113.